

РОЗДІЛ 11

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 343.85:343.811

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-3/62>

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ВЧЕНИМИ НАУКОВОЇ ШКОЛИ «ІНТЕЛЕКТ»

METHODOLOGICAL TOOLS FOR THE STUDY OF PENITENTIARY CRIME BY SCIENTISTS OF THE SCIENTIFIC SCHOOL “INTELLECT” – A PROFESSIONAL ARTICLE

Богатирьов І.Г., д.ю.н., професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри кримінально-правових та адміністративно-правових дисциплін
Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'ячука
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4001-7256>

Ткачук В.Є., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри суспільно-правових дисциплін
Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'ячука
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9537-6056>

У статті розкрито методологічний інструментарій підходів дослідження пенітенціарної злочинності вітчизняними вченими школи «Інтелект». Виокремлено рейтингові рівні методів дослідження пенітенціарної злочинності. Сформульовано методологічний інструментарій дослідження пенітенціарної злочинності.

Системність у підході дослідження пенітенціарної злочинності вітчизняними вченими школи «Інтелект» показала, що виявлення об'єктивних законів функціонування кримінально-виконавчих відносин, які підлягають регулюванню та охороні нормами кримінально-виконавчого законодавства, а тому її запобігання в місцях несвободи може бути досягнуте лише у разі застосування дослідником науково-обґрунтованих методів пізнання.

Розуміння вченими наукової школи «Інтелект» важливості правильного застосування методів наукового пошуку стали пріоритетними в їх дослідженні. Науковці-криміналісти обґрутовували власну методологію вивчення пенітенціарної злочинності і пропонували вітчизняній науці авторський варіант методологічного інструментарію її дослідження.

Результати дослідження дозволяють по-перше, вдосконалювати знання методології й методів наукового пізнання пенітенціарної злочинності, а по-друге, сприяють своєчасному виявленню проблемних питань такої злочинності в місцях несвободи.

Більше того, вчені, досліджуючи сучасні проблеми пенітенціарної злочинності, як правило, не уникали вивчення історії її виникнення та розвитку, розуміючи, що набутий досвід попередників може вплинути на сучасні підходи її виявлення і запобігання.

Вчені наукової школи «Інтелект» досліджуючи питання пенітенціарної науки, найчастіше рекомендують використовувати такі методи: догматичний, системно-структурний, порівняльно-правовий, історичний, діалектичний, соціологічний, статистичний.

Крім перерахованих описаних методів, що використовувалися у наукових дослідженнях вчених школи «Інтелект» ми виявили ще ряд методів, застосування яких було рідкісним. Зокрема, найменше застосовувалися методи індукції, дедукції, ідеалістичної діалектики, метафізичний, рахування, абстрагування, ідеалізації, моделювання, математичний, кібернетичний.

Ключові слова: методологічний інструментарій, дослідження, пенітенціарна злочинність, вчені, рівень, методи.

The article reveals the methodological tools of approaches to the study of penitentiary crime by domestic scientists of the school "Intellect." The rating levels of penitentiary crime research methods are singled out. Methodological tools for the study of penitentiary crime have been formulated.

Systematic approach to the study of penitentiary crime by domestic scientists of the school "Intellect" showed that the identification of objective laws of criminal-executive relations, who are subject to regulation and protection by criminal-executive law, and therefore its prevention in places of detention can be achieved only if the researcher uses scientifically-based methods of cognition.

Understanding of the importance of the correct application of scientific research methods by scientists of the scientific school "Intellect" has become a priority in their research. Forensic scientists have substantiated their own methodology for studying penitentiary crime and offered domestic science an author's version of the methodological tools for its study.

The results of the study allow, firstly, improving knowledge of methodology and methods of scientific knowledge of penitentiary crime, and secondly, contributing to the timely identification of problematic issues of such crime in places of detention.

Moreover, scholars studying the current problems of penitentiary crime, as a rule, did not avoid studying the history of its origin and development, realizing that the experience of predecessors may affect modern approaches to its detection and prevention.

Scientists of the scientific school "Intellect" researching penitentiary science, often recommend the use of the following methods: dogmatic, system-structural, comparative law, historical, dialectical, sociological, statistical.

In addition to the above described methods used in the research of scientists of the school "Intellect", we found a number of other methods, the use of which was rare. In particular, the least used methods of induction, deduction, idealistic dialectics, metaphysical, arithmetic, abstraction, idealization, modeling, mathematical, cybernetic.

Key words: methodological tools, research, penitentiary crime, scientists, level, methods.

Постановка проблеми. Зміна вектору розвитку нашої держави після здобуття своєї незалежності, викликала необхідність кардинальних змін у діяльності кримінально-виконавчої системи України. На даний час кримінально-виконавча система України під егідою Міністерства юстиції

України проходить певний етап свого реформування (розвитку) і поступово трансформується в пенітенціарну систему.

Саме на цьому етапі досить важливим є вивчення проблеми вчинення в місцях несвободи засудженими або персоналом кримінальних правопорушень, оскільки саме

вони є складовою пенітенціарної злочинності. Закономірно, що проблема пенітенціарної злочинності в умовах виконання покарань Міністерства юстиції України була предметом дослідження вітчизняних вчених наукової школи «Інтелект».

Завдяки їх здобутків кримінально-виконавча та кримінологічна наука отримала додатковий стимулятор методологічного забезпечення дослідження пенітенціарної злочинності, визначення оптимальних умов застосування запобіжних засобів її запобігання на загально-соціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях.

Мета статті полягає у методологічному підході дослідження пенітенціарної злочинності вітчизняними вченими школи «Інтелект». Виокремленні рейтингового рівня методів дослідження пенітенціарної злочинності.

Джерельна база. Науковим підґрунтям написання даної статті стали праці не тільки праці вчених школи «Інтелект», а і інші вітчизняні вчені серед них М. І. Бажанов, А. І. Богатирьов, О. І. Богатирьова, В. К. Гришук, Н.О.Гуторова, А.Ф. Кистяковский Н.М Кушнарєнко, О.Г. Михайлик, Рабінович, М. С. Пузирьов, Я.В. Стрелюк, О.О. Шкута, В.М, Шейко та інші. Окреслені вчені заклали основу написання статті, сформулювавши методологічний інструментарій підходу дослідження пенітенціарної злочинності як цілісний комплексний міждисциплінарний феномен, що має власні задачі, закономірності існування, розвиток і відтворення.

Основний зміст статті. Системність у підході дослідження пенітенціарної злочинності вітчизняними вченими школи «Інтелект» показало, виявлення об'єктивних законів функціонування кримінально-виконавчих відносин, що підлягають регулюванню та охороні нормами кримінально-виконавчого законодавства, а тому її запобігання в місцях несвободи може бути досягнуте лише у разі застосування дослідником науково обґрунтованих методів пізнання.

Варто погодитися з позицією вітчизняного вченого П. М. Рабіновича про те, що основою методології юридичної науки є філософсько-світоглядні підходи до дослідження: загальнонаукові та спеціальні методи їх проведення. Умовно вчений класифікував на дві групи: емпіричні (виявлення, збирання, фіксування, систематизування інформації про досліджувані факти і явища) та теоретичні (тлумачення, пояснення зібраних даних, побудова понять, концепцій, прогнозів тощо) [1, с. 618, 619].

Розуміння вченими наукової школи «Інтелект» важливості правильного застосування методів наукового пошуку стали пріоритетними в їх дослідженнях, зокрема у розділі 1 підрозділ 11. вони обґрунтовували власну методологію вивчення пенітенціарної злочинності і пропонували вітчизняній науці авторський варіант методологічного інструментарію її дослідження.

Це дозволяло по-перше, вдосконалювати знання методології й методів наукового пізнання пенітенціарної злочинності, а по-друге, сприяло своєчасному виявленню проблемних питань такої злочинності в місцях несвободи.

Більше того, вчені, досліджуючи сучасні проблеми пенітенціарної злочинності, як правило, не уникали вивчення історії її виникнення та розвитку, розуміючи, що набутий досвід попередників може вплинути на сучасні підходи її виявлення і запобігання.

В цьому контексті ми звернули увагу на позицію вітчизняних вчених В.М. Шейко та Н.М. Кушнарєнко, які стверджують, що життя висуває перед людиною, зокрема перед науковцями, „конкретні завдання, однак часто не відразу знаходяться продуктивні ідеї їх вирішення. У такому випадку на допомогу приходять здатність дослідника проаналізувати ідеї, погляди попередників, запропонувати новий, зовсім незвичний аспект розгляду завдання, яке протягом тривалого часу не могли вирішити при загальному підході до справи. Вивчення історичного досвіду, визначення етапів становлення, розвитку об'єкта

дослідження та ідеї від часу виникнення до стадії вирішення завдання значно збагачує наукове дослідження, свідчить про достовірність його результатів і висновків, підтверджує наукову об'єктивність і компетентність дослідника“ [2, С. 55].

Вчений наукової школи «Інтелект» А.І. Богатирьов досліджуючи пенітенціарну злочинність як феномен серед засуджених в місцях несвободи, дійшов висновку, що його варто розглядати за трьома напрямками. Перший характеризується генезисом вивчення (ретроспективний метод). Другий догматичний метод, який є регулятором кримінально-виконавчих відносин в місцях несвободи. І третій динамічний метод, який має забезпечити в місцях несвободи певну стабільність кримінально-виконавчих відносин за рахунок потужної законодавчої бази[3, с. 48].

Отже, вчені наукової школи «Інтелект» досліджуючи питання пенітенціарної науки, найчастіше рекомендують використовувати такі методи: догматичний, системно-структурний, порівняльно-правовий, історичний, діалектичний, соціологічний, статистичний. Зокрема, *системно-структурний метод* (або системного аналізу) найчастіше використовується вченими і він посідає перше місце серед інших методів наукового пізнання. До речі, його використовували у всіх дисертаціях, у тому числі і у кандидатських і у докторських.

Сутність цього методу передбачає комплексне дослідження кримінально-виконавчих проблем як явищ, що стосуються і впливають на цілісну систему цієї галузі права. Зокрема, дослідження пенітенціарної злочинності має спільні ознаки з кримінальним правом і кримінологією, а тому саме високий рівень системно-структурного методу забезпечує можливість виявлення суперечностей між нормами права, що перебувають у постійному пошуку шляхів запобігання пенітенціарної злочинності.

Важливе значення у дослідженні пенітенціарної злочинності вітчизняні вчені наукової школи «Інтелект» приділили догматичному методу пізнання причин і умов вчинення в місцях несвободи нового кримінального правопорушення, а також логіко-семантичному, або логіко-юридичному *методу* в основу якого покладено правила формальної логіки і граматики, що застосовуються під час систематизації законів кримінально-виконавчого циклу, визначення змісту певних юридичних термінів, тлумачення кримінально-виконавчих норм та практики їх застосування.

До речі відомий український вчений-криміналіст О. Ф. Кістяківський описав цей метод в своєму Елементарному підручнику загального кримінального права ще в XIX ст. [4, с. 30]. Тому в період реформування кримінально-виконавчої системи України і її трансформації в пенітенціарну систему в період активного оновлення законодавства роль цього методу дослідження зростає як ніколи. Серед методів, використаних вченими школи «Інтелект» догматичний метод посідає друге місце за частотою вживання.

Що стосується *порівняльно-правового* методу то вітчизняні вчені школи «Інтелект» використовували його, як правило, для порівняння національного законодавства з нормами та інститутами схожої галузі права зарубіжних країн, що дозволило вченим запропонувати сучасні підходи удосконалення кримінально-виконавчого законодавства і в подальшому трансформації його в пенітенціарне.

Отже, цей метод у дослідженнях учених-пенітенціаристів посідає третє рейтингове місце. Найбільш ефективно його використовували доктори юридичних наук М.С. Пузирьов, А.І. Богатирьов, Я. В. Стрелюк та ін.. Так, М.С. Пузирьов першим в Україні здійснив комплексний і системний аналіз виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк в Україні та зарубіжних країнах, сформувавши судження, висновки і пропозиції, важливі як для розвитку теорії кримінально-виконавчого права, так і для юридичної практики.

Він уперше з метою обґрунтування предмета дослідження і конкретизації сфери порівняльного аналізу в умовах реформування кримінально-виконавчої системи України під егідою Міністерства юстиції України запропонував актуалізацію значення міжнародних стандартів поведіння із засудженими, як стратегічну мету Міністерства юстиції України в частині формування та реалізації державної політики у сфері виконання покарань та пробації у XXI столітті.

Отже, запропоноване ним порівняльне дослідження є бінарним, тобто таким, що порівнює дві системи кримінально-виконавчого законодавства, та макро- і водночас мікрорівневим. У першому випадку воно є загальнотеоретичним, глобальним і системним. У другому – емпіричним, прикладним і практичним, а також аналітичним, із відповідними авторськими висновками. За допомогою порівняльного методу автор дійшов висновку, що саме цей метод дає можливість співвіднести рівень розвитку окремих інститутів кримінально-виконавчого права як України, так і конкретних зарубіжних країн, а також простежити особливості і специфіку вітчизняної правотворчості, правозастосування, діяльності органів і установ виконання покарань.[5, с. 375, 32].

А.І. Богатирьов використав порівняльний метод дослідження з метою виявлення питань пенітенціарної компаративістики на прикладах зарубіжних країн (ФРН, Франції, Англії, США) де встановив, що у зарубіжній кримінології теорія, згідно з якою в'язниця розглядається як «школа злочинності» має назву теорія диференційованого зв'язку. За допомогою цього методу він визначив схожі та відмінні ознаки КВП України та більшості держав Європи, що мають закономірний характер.

Схожість, за його даними, стосується структури Загальної й Особливої частин кодексів цих держав, змісту багатьох інститутів та інших положень кримінального - виконавчого права, що свідчить про розвиток у них кримінального - виконавчого законодавства під впливом однакових факторів політичного, економічного, соціального, культурного, правового характеру, спільного регулювання суспільних відносин відповідними актами міжнародного і загальноєвропейського законодавства та взаємних запозичень.

Порівняльний метод дослідження дав автору можливість довести, що даний метод в останні роки є досить перспективним, оскільки дає можливість використання різних моделей організації та функціонування установ виконання покарань Міністерства юстиції України, правових інститутів, законів, окремих правових норм, аналізу юридичної техніки, концепцій і правових поглядів, правових вчень, правозастосовної практики психологічного опосередкування.[3, с. 305, 51-52].

Я.В. Стрелюк вивчаючи порівняльний досвід зарубіжних країн у запобіганні кримінальним правопорушенням у пенітенціарних установах вважає, що саме цей метод є цілком природним і виправданим у проведеному їм дослідженні.

Саме застосований автором порівняльно-правовий метод аналізу Кримінальних кодексів країн СНД показав, що більшість статей, які передбачають кримінальну відповідальність за порушення нормальної діяльності установ виконання покарань, схожі за конструкцією їх диспозицій. Однак у кримінальному законодавстві пострадянських держав права природа кримінальних правопорушень, вчинених у кримінально-виконавчих установах, має дещо іншу конструкцію.

Так, зокрема, в одних країнах (КК Азербайджанської Республіки, КК Республіки Вірменія, КК Киргизької Республіки, КК Республіки Таджикистан, КК Республіки Узбекистан, КК Російської Федерації) ці кримінальні правопорушення визнано посяганням на порядок управління, в інших (КК Республіки Білорусь, КК Республіки Казах-

стан, КК Республіки Молдова, КК України) – на інтереси правосуддя.

Отже, вивченням досвіду пенітенціарних установ зарубіжних країн автором було встановлено, що в їхніх установах вчиняється як групова непокоря засуджених, так і захоплення заручників й знищення майна. Причинами вчинення кримінальних правопорушень у пенітенціарних установах, зокрема США, як і в Україні, є неналежні умови утримання засуджених в пенітенціарних установах, до них належить переповненість тюрем, недостатнє їх фінансування, неправильна класифікація засуджених за режимом відбування покарання та деякі інші причини [6, с. 193–198].

О.Г. Михайлик застосував порівняльно-правовий метод у дослідженні зарубіжного досвіду запобігання насильства в місцях несвободи і дійшов висновку, що саме цей метод створив передумови дослідження відповідних аспектів зарубіжного досвіду запобігання насильства в місцях несвободи. Водночас, порівняльно-правовий метод надав можливість детально осмислити досліджувану проблему, співвіднести її відповідні риси, а також визначити шляхи запозичення позитивного досвіду запобігання насильства в місцях несвободи[7, с. 37].

Історичний метод усі вчені школи «Інтелект» пов'язують із вивченням проблем кримінально-виконавчого права та кримінології права в історичному розвитку, оскільки неможливо досконало пізнати сутність пенітенціарної злочинності, а тим паче передбачити її розвиток на майбутнє, не знаючи їх минулого, у тому числі щодо можливих зв'язків з іншими фундаментальними галузями національного права або правом інших народів. Дослідивши активність застосування історичного методу в науковій школі «Інтелект» ми встановили, що у загальній статистиці він посідає четверте місце у рейтингу.

Діалектичний (філософський) метод також доволі широко використовувався вченими школи «Інтелект» у наукових дослідженнях. Серед вітчизняних вчених даний метод знайшов своє місце в науці кримінального права. Так, вітчизняний вчений М. І. Бажанов стверджував, що це загальний метод пізнання, який застосовується в науці кримінального права для пояснення багатьох явищ.

На його думку, діалектичний закон про загальний, універсальний зв'язок усіх явищ, на якому ґрунтується названий метод, дає можливість розглядати кримінальне право не як явище, що ні з чим не пов'язане, а простежити його численні зв'язки з соціальними процесами, сутністю держави, співвідношення з іншими галузями права тощо.

Більше того, вчений вважав, що діалектичний закон заперечення – заперечення дає можливість побачити у явищі, що існує, як нові, так і старі елементи, які у ньому залишилися, і в інших умовах постають у новій якості (наприклад, у новій кодифікації містяться положення законів, що існували й у попередньому акті, але виступають вони у новій якості).

Такі категорії діалектики, як причина і наслідок, необхідність і випадковість, можливість і дійсність, сутність і явище, зміст і форма, на думку автора використовуються в науці кримінального права при дослідженні питань про причинний зв'язок, вину та її форми, стадії вчинення злочину тощо [8, с. 14].

Схожих поглядів дотримується також В. К. Гришук, який стверджує, що діалектичний метод – це використання законів і категорій діалектики [9, і. 35] і Н. О. Гуторова яка вважала, що застосування діалектичного методу пізнання в дослідженні передбачає перехід мислення від конкретного до абстрактного, вона вперше виявила загальні об'єктивні й суб'єктивні ознаки, притаманні всім злочинам проти державних фінансів, що дало можливість у подальшому через перехід від абстрактного до конкретного вирішувати проблеми кримінальної відповідальності за окремі злочини проти державних фінансів [10, с. 5–6].

Отож діалектичний метод у рейтингу практичних застосувань вченими школи «Інтелект» перебуває на п'ятому місці.

Соціологічний (конкретно-соціологічний) метод спрямований на дослідження соціальних умов функціонування кримінально-виконавчої системи в сучасних умовах її реформування і трансформації в майбутньому в пенітенціарну систему, обґрунтованості змін і доповнень до діючого кримінально-виконавчого кодексу з метою удосконалення порядку і умов виконання і відбування покарань тощо.

Цей метод реалізується через такі конкретно-соціологічні прийоми дослідження, як спостереження, опитування, анкетування, аналіз отриманої інформації. Дані соціологічного дослідження, як правило, дають обґрунтовані підстави для прийняття законодавчих та практичних рішень у сфері виконання і відбування покарань. Названий метод посідає шосте місце у рейтингу використання в дослідницькій діяльності вчених школи «Інтелект».

Доволі часто вчені школи «Інтелект», досліджуючи пенітенціарну злочинність, застосовували *статистичний метод*, що передбачає використання узагальнених за правилами науково обґрунтованої класифікації числових даних, які характеризують стан, динаміку, кількісні і якісні показники пенітенціарної злочинності певні правові. Наприклад, дають об'єктивну кількісну характеристику пенітенціарної злочинності в місцях несвободи або в її окремих регіонах, сприяють можливості правильної оцінки стану вчинення окремих видів кримінальних правопорушень вчинених засудженими або персоналом місць несвободи.

Що стосується статистичних даних, то вони слугували надійною емпіричною базою для наукових досліджень і вироблення практичних рішень. Можливість аналізувати статистичні дані про пенітенціарну злочинність у зіставленні з іншою злочинністю, яка вчиняється поза місцями несвободи, дало змогу вченим школи «Інтелект» своєчасно виявляти дисфункції тих чи інших кримінально-виконавчих відносин в місцях несвободи і виробляти науково обґрунтовані шляхи їх усунення. Отож, статистичний метод посідає сьоме місце у рейтингу виявлених нами

методів, що застосовувалися ученими школи «Інтелект» протягом 20 років.

Крім семи описаних методів, що використовувалися у наукових дослідженнях вчених школи «Інтелект» ми виявили ще *ряд методів, застосування яких було рідкісним*. Зокрема, найменше застосовувалися методи дедукції, ідеалістичної діалектики, метафізичний, рахування, абстрагування, ідеалізації, моделювання, математичний, кібернетичний.

Вважаємо, що ефективність використання згаданих методів у дослідженнях пенітенціарної злочинності повинна детально описуватися вченими, оскільки їх позитивна сутність і технології застосування мають стати надбанням інших вітчизняних вчених різних галузей права, соціології, психології та педагогіки.

До речі, саме розуміння різних методів дослідження вкрай необхідно для майбутніх аспірантів. Адже для них знання методів є гарантією якісного проведення наукових пошуків предмета дослідження. Варто також наголосити, що при захисті дисертацій вченими наукової школи «Інтелект» офіційні опоненти звертали увагу на деякі помилки при застосуванні того чи іншого методу, а особливо на власний методологічний інструментарій, завдання якого передбачало:

- а) правильне обґрунтування теми дослідження і формулювання його назви;
- б) правильне визначення мети, завдання, об'єкта і предмета наукового пошуку;
- в) правильне застосування методологічних підходів та методів дослідження.

Оскільки не дотримання цих правил створювало проблему неправильного формулювання основного змісту дисертації а також формулювання висновків, які по суті могли б суттєво підсилити достовірність результатів, отриманих у процесі наукового пошуку.

Висновок. Узагальнюючи вище наведене, пропонуємо наступне визначення методологічного інструментарію дослідження пенітенціарної злочинності – це сукупність методів здатних забезпечити всебічність і повноту дослідження вчинення в місцях несвободи засудженими або персоналом кримінальних правопорушень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рабінович П. М. Методологія юридичної науки. Юридична енциклопедія : В 6 т. Редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ, 2001. Т. 3. 792 с. С. 618-619
2. Шейко В. М., Кушнарченко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : вид. 3-тє, стер. Київ : Знання – Прес. 2003. 295 с. С.55
3. Богатирьов А.І. Антикриміногенний вплив на злочинність серед засуджених у місцях несвободи України : монографія – Херсон : Видавничий дім «Гальветика», 2019. – 432 с. С.8
4. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права (с подробным изложением начал русского уголовного законодательства). Часть Общая. Третье издание. Киев : Изд. Ф.А. Югансона, 1891. 862 с.
5. Пузырьов М.С. Порівняльний аналіз виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк в Україні та зарубіжних країнах: монографія. – Київ : ВД «Дакор», 2018. – 514 с. С.375
6. Стрелюк Я.В. Досвід зарубіжних країни у запобіганні кримінальним правопорушенням у пенітенціарних установах. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 2. Т. 2. С. 193–198.
7. Михайлик О.Г. Насильство в установах виконання покарань України: теорія і практика : монографія. – Київ : ВД «Дакор», 2019. - 434с. С. 38.
8. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник М. І. Бажанов та ін.; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Харків : Право, 1997. 368 с.
9. Гришук В. К. Кримінальне право України. Загальна частина : Навч. посіб. Київ : ВД „Ін юре“, 2006. 568 с.
10. Гуторова Н. О. Проблеми кримінально-правової охорони державних фінансів України : автореф. дис. ...докт. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2002. 38 с.